

Metódy a techniky výskumu osôb bez prístrešia

Methods and techniques of field research among homeless people

Mgr. FILIP JAKUBEC, DiS.

Ústav etnológie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; e-mail: fp.jakubec@gmail.com

ABSTRAKT:

Bezdomovecstvo je v našich končinách pomerne novou záležitosťou, ktorú sme začali postupne odkrývať po roku 1989. Neznamená to ale že počas obdobia socializmu bezdomovci neexistovali, avšak štát ich kriminalizoval na úrovni príživníkov a problém z ideologických príčin v každej rovine tabuizoval. Výskum ľudí bez domova patrí nepochybne k ťažším terénom, ktoré nám 21. storočie ponúka. S narastajúcim počtom chudobných a sociálne vylúčených jedincov sa javí ako nutné, aby sa v obdobnom teréne výskumníci udomácnili a vedeli sa v ňom pohybovať. Nasledujúci text približuje jednu z mnohých ciest, ako ku kvalitatívnemu výskumu ľudí bez domova pristupovať, pričom sa opiera o základné metodologické východiská etnológie a autorove skúsenosti s cieľovou skupinou.

KLÚČOVÉ SLOVÁ:

Kvalitatívny výskum, bezdomovecstvo, sociálne vylúčenie, chudoba, metodológia, etnológia

KEYWORDS:

Qualitative research, homelessness, social exclusion, poverty, methodology, ethnology

Tento výstup vznikl v rámci zastieňujúceho projektu Špecifického vysokoškolského výskumu 2018 – 260484 riešeného na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovy.

- 1 Bez strechy (rooflessness) – osoby prežívajúce vonku a na ulici, verejne prístupných priestoroch, autobusových staniciach, pod mostom, v kanáloch, v rakoňoch áut, odstavených vagonoch, stanoch či v nočahárňach nízkoťahových zariadení. (FEANTSA 2005)
- 2 Kvantitatívne metódy môžu byť prospešné napr. v situáciách kedy má výskumník obmedzený rozpočet a časové možnosti – je pomerne rozšírená prax výskumov zaoberajúcou sa chudobou, kde kvalitatívne dáta slúžia najmä ako dofarbenie dát kvantitatívnych, čo pre účely tvorenia sociálnych politik zväčša postačuje (napr. niektoré výskumné správy Agentúry pre sociálne začleňovanie, rôzne štátne stratégie a podobne).

ABSTRACT:

In our territory, the homelessness can be still addressed to as a quite recent phenomenon. It does not mean though that it did not exist before the year 1989; the homeless people were "just" criminalized and whole problem was, in its own way, tabooed. In 21st century, the field research among these ones is without any doubt one of the most difficult. Due to the rising number of poor and socially excluded individuals, it is necessary for the future researchers to know how to work smoothly in this type of terrain. The following paper presents one of the ways how to proceed, based on the methodological guidance from the discipline of ethnology and field research experiences of the author.

každý človek v rovnakej miere. V tomto ohľade je teda možné sa domnievať, že neexistuje univerzálne funkčná metodológia výskumu, ktorá by disponovala všeobecnou platnosťou.

Pod pojmom bezdomovec je v článku myslená osoba podľa kategórie ETHOS 1.¹ Slová ako „ulica“ alebo „verejné priestranstvo“ zase zastrešujú všetky miesta, kde osoby z tejto kategórie môžu prespávať mimo sociálnych a rôznych ubytovacích služieb.

KVALITATÍVNE ALEBO KVANTITATÍVNE ?

Jest otázka, na ktorú tu nenájdete odpoveď, pretože sa metaforicky tak trochu ponáša na tú, či bolo skôr vajce alebo sliepka. Každý výskumník má svoj preferovaný spôsob realizovania výskumov, ktorý sa snaží racionalizovať, odôvodniť a v niektorých prípadoch vyzdvihnúť nad ostatné. Netvrdím, že skúmať ľudí na okraji spoločnosti kvantitatívne nie je možné, ale som presvedčený o tom, že je to niečo ako keby robíte inštruktora v autoškole a trpíte farbosleposťou. Je možné poznať teóriu a mať po ruke všetky dáta, ale bez priameho kontaktu s cieľovou skupinou sa stávate farboslepým. Pri výskume chudoby môže slúžiť kvantitatívny výskum len ako doplnková metóda, avšak nikdy nie ako primárny zdroj informácií, vzhľadom na absenciu kontextu.²

S trochou nadsázky (ale ideálne bez nej) by výskumník, ktorý sa zaoberá chudobou, mal poznať všetky neprijemné zápachy chudoby a zvyknúť si na ne, aby ho z nich

nenapínalo na zvracanie. Tento pach by mal preniknúť do každého vlákna oblečenia, ktoré má na sebe - malo by napáchnuť beznádejou, alkoholom, močom a dymom. Mal by vyraziť do ulíc a pocítiť opovrhnutie ostatných ľudí. Mal by sa naučiť vychutnávať najlacnejšie krabicové víno v tej najvyberanejšej spoločnosti svojich informátorov. Taktiež nie je na škodu vedieť, kde sa dá najlepšie zarobiť žobraním, výberom kontajnerov alebo naopak, kde finančné prostriedky minúť v najlepšom pomere cena-výkon. Jednoducho, výskumník musí svoju cieľovú skupinu dokonale chápať – musí sa ňou dočasne stať a to z pohľadia kancelárie nie je možné.

„Si vivis Romae, Romano vivito more“ alebo trochu rozdielne povedané slovami rakúskeho profesora sociológie Rolanda Girtlera: „Fenomén „ciziho“, charakteristikum etnológie, popr. kultúrnej antropológie, platí rovnako tak i pro vlastní společnost, obzvláště dnes, v době gastarbajtrů, azylantů, imigrantů a hospodářských uprchlíků. Sociolog je tak ve stejné situaci jako zanícený etnolog, pátrající v Indii nebo u Eskymáků. Musí ukázat pokoru, nechat se překvapit a upustit od svých předpojatých interpretací. To je ale možné až po vzniku intenzivního kontaktu s těmito lidmi, který teprve umožňuje opustit vlastní předsudky. Sociolog musí při svých výzkumech vycházet ze stejné teze jako etnolog, totiž, že mu v jeho vlastním světě může být vše cizí a že může být překvapen vším, co ho potká.“ (Girtler 2001: 165)

ZÁKLADNÉ ROZDELENIE VÝSKUMU S OHLIADOM NA PRIESTOR A ČAS

Pre zachytenie problematiky bezdomovectva ako celku si treba uvedomiť, že sa jedná o jav ovplyvnený mnohými faktormi, od sociálnych politík štátov až po klimatické podmienky. Bezdomovec v Arizone, má s veľkou pravdepodobnosťou úplne iné stratégie prežitia ako ten, ktorý žije v Jakutsku. V našom prostredí je vhodné rozdeliť výskum bezdomovectva na 2 (v konečnom dôsledku 4) časti a to *základe životného priestoru a klimatických zmien*.

Životný priestor ľudí bez domova je následne možné rozdeliť na základe jeho obyvateľov – t.j. ľudí bez domova, ktorí *využívajú sociálne služby* (nocľahárne, denné centrá a pod.) a tých, ktorí ich nevyužívajú a *prespávajú na verejných priestranstvách*.³ Rozdelenie na základe klimatických podmienok je zase založené na kontraste *letného a zimného* obdobia. Klimatické podmienky ovplyvňujú život ľudí na ulici dosť výrazne, v priebehu leta počet navštevujúcich soc. služby klesá a zase naopak počas zimného obdobia stúpa. Na základe zmien počasia sa menia aj stratégie prežitia, či už veci ako dodržiavanie hygieny, zaobstarávanie stravy, tepla atď.

Výskum by teda mal prebiehať minimálne jeden kalendárny rok,⁴ aby mohol zachytiť skúmanú tému čo najkomplexnejšie. Samozrejme, že daný model nie je nutné aplikovať zakaždým, ale treba ho mať na pamäti – pri výskumoch ktoré sú jasne ohraničené nie je dané rozdelenie až taká nutnosť – napríklad „Gwendolyn Dordick strávila 3 mesiace skúmaním útulku pre bezdomovcov s kapacitou pre 700 mužov v New York City. Útulok navštevovala štyrikrát do týždňa na tri hodiny, alebo aj viac a strávila v ňom štyri dni od rána až do večierky

o dvadsaťdruhej hodine. Toto bol pre ňu dostatočný čas, aby čo najviac porozumela životu v útulku“ (Bernard 2011: 56).⁵

ZAČIATOK VÝSKUMU A BUDOVANIE SI DÔVERY INFORMÁTOROV

Ako už bolo spomenuté, priestor je možné rozdeliť na dva „okruhy“, pri čom prístup k informátorom prebieha u oboch trochu rozdielne. Pre získavanie informátorov neexistuje univerzálna stratégia, avšak za najjednoduchší spôsob považujem (a pravdepodobne aj najrýchlejší) osloviť miestne organizácie, ktoré pracujú s cieľovou skupinou, cez ktoré sa dá paradoxne dostať aj k bezdomovcom, ktorí tieto sociálne služby nevyužívajú. V ambulatných sociálnych službách je možné byť s informátormi nepretržite, postupne si u nich budovať dôveru a celé hodiny s nimi komunikovať. Chuť k rozprávaniu sa s výskumníkom umocňuje aj samotný fakt, že v zariadeniach sociálnych služieb býva obvykle nedostatok podnetov (čomu nasvedčuje aj ich sezónna obsadenosť, ktorá stúpa iba počas zimného obdobia). Na druhej strane, terénne sociálne služby dokážu dokonale previesť mestom a sprostredkovať kontakt s ľuďmi, ktorí sociálne služby nevyužívajú alebo ich využívajú len sporadicky a obývajú rôzne zákutia urbánneho prostredia. Oba priestory sa vo väčšej či menšej miere prekrývajú a po vytvorení si základnej siete informátorov, človek, ktorý sociálne služby využíva môže výskumníka zoznámiť s takým, ktorý ich ignoruje a zase naopak.

Pri komunikácii s inštitúciami je dôležitá úprimnosť, netajiť svoj zámer a rešpektovať ich požiadavky, aby sa predišlo znehodnoteniu terénu pre ostatných výskumníkov. Je potrebné pracovníkov ubezpečiť, že výsledky výskumu nebudú prezentované v takej forme, aby to mohlo poškodiť meno danej inštitúcie – pokiaľ bádateľovi predstavitelia inštitúcie nedôverujú, tak to výskum môže značne sťažiť (ak by ste ho nere realizovali aj priamo v ich zariadeniach).

Základom na plnohodnotné využitie techník je získanie si dôvery skúmanej skupiny „Všade, kde je dôležitý priamy kontakt a reputácia, človek nediskutuje o veciach, ktoré môžu potenciálne ohroziť jeho reputáciu a nezdieľa svoje súkromie s niekým, komu nedôveruje“ (Levy & Hollan 2015: 319).⁶ Získavanie dôvery u sociálne vylúčených jedincov je pomerne delikátna záležitosť, vylúčenie zo spoločnosti istým spôsobom podnecuje podozrievavosť, ktorá sa môže prejaviť napríklad v špekuláciách o tom, či výskumník nie je spolupracovníkom polície alebo iných inštitúcií, ktoré sa dostávajú do konfliktu so skúmanou skupinou. Na druhej strane je však možné evidovať, že človek bez domova je schopný vnímať snahu výskumníka ako možnosť porozprávať sa o svojom živote s niekým mimo ich komunitu, podľa slov niektorých informátorov „porozprávať sa s niekým normálnym“. V komunite bezdomovcov taktiež existuje určitá hierarchia a komunikácia s niekým mimo ich skupiny je pre nich „zadosťučinenie“, pretože nefigurujete ako sudca, ktorý by ho za niečo káral (sociálny pracovník, polícia alebo aj samotný člen ich skupiny) a môžu vyjadriť aj také veci, ktoré si za iných okolností nechávajú iba pre seba „Zdá

3 Pod pojmom verejné priestranstvo sú v tomto prípade myslené všetky miesta mimo sociálne inštitúcie (sqatny, záhradné chatky, lavičky v parkoch, miesta pod mostmi a pod.)

4 Tým nie je myslené, že by mal po celú dobu byť výskumník v teréne.

5 Gwendolyn Dordick spent 3 months studying a homeless shelter for 700 men in New York City. She visited shelter four times a week for 3 hours or more each time and spent 4 days at the shelter from morning until lights-out at 10 p.m. This was enough time for her to understand a great deal about life in the shelter.

6 Elsewhere, though where „face“ and reputation are essential, a person does not discuss potentially reputation-threatening private worlds with someone unless that person trusts the other considerably.

sa, že možnosť porozprávať sa s niekým o svojom súkromí za bezpečných podmienok mimo komunitnú cenzúru a komunikácia s niekým, kto je prívetivý, nesúdiaci, nezainteresovaný a hodnoverný, má pre mnohých ľudí veľkú hodnotu“ (Levy & Hollan 2015: 320).⁷ Pochopiteľne, dôvera sa nedá získať zo dňa na deň a žiada si opakované návštevy informátorov, ktoré nie sú založené len na pozícii výskumník-informátor, ale v ideálnom prípade by mali byť prevažne založené na pozícii kamarát-kamarát. „Hĺbka, dôležitosť a úprimnosť odpovedí narastá s každým interview“ (Levy & Hollan 2015: 331).⁸ Najjednoduchšie sa získava dôvera ľudí, ktorí sú vylúčení aj zo samotnej skupiny bezdomovcov. „Taktiež premýšľajte nad tým, kto je príliš horlivý sa s vami rozprávať. Známy vtip medzi antropológmi hovorí o tom, že jedinci, ktorí ako prví prídu k výskumníkovi, sú často tí, ktorí sú určitým spôsobom v svojej komunite marginalizovaní (nikto iný z ich komunity sa s nimi nechce rozprávať).“ (Guest 2015: 223)⁹ Na tento jav si treba dávať pozor, z vlastnej skúsenosti môžem tento „vtip“ potvrdiť – v útluku pre bezdomovcov sa mi stalo, že som trávil pomerne dost času s informátorom, ktorý bol vylúčený z komunity, čo začalo viesť k postupnému upodozrievaniu mojej osoby a taktiež odmietaniu mojej prítomnosti vzhľadom na to, že akceptujem niekoho, koho oni vylúčili. Tento stav sa mi podaril urovnať tak, že som sa s daným informátorom začal stretávať výlučne mimo komunitu bezdomovcov v útluku.

Za zmienku taktiež stojí psychologický efekt verejného priznania sa k bezdomovcovi, prípadne fyzický kontakt. Pod verejným priznaním mám na mysli to, že pri náhodnom stretnutí sa (napr. na ulici) s informátorom bádateľ neignoruje túto známosť a dotyčného normálne, ako ostatne každého iného známeho, pozdraví. Je to síce malé gesto, ale pre sociálne vylúčeného jedinca to znamená veľa. Fyzický kontakt je pri skúmaní tejto skupiny tiež dôležitý – podanie ruky alebo napitie sa z rovnakej fľaše dokáže robiť zázraky pri odbúravaní bariér, ale pri tomto treba mať na zreteli taktiež zdravotné riziká, ktoré s tým súvisia. Pri získavaní dôvery platí logické pravidlo, že čím dlhšie človeka výskumník pozná, tým viac mu dôveruje a je ochotný sa s ním podeliť o svoju realitu.

Ako bolo už spomínané, je vhodné nadviazať spoluprácu s inštitúciami, ktoré sa zaoberajú bezdomovcami. Pravidelné návštevy inštitúcií môžu mať spočiatku za následok zmätenosť informátorov – výskumníka na začiatku môžu pokladať za zamestnanca inštitúcie, čo môže mať za následok ambivalentný postoj k tomuto. Hneď od začiatku, ako sa bádateľ ocitne v teréne, pokladám za dôležité aby vytváral o svojej osobe obraz ako o niekom, kto nie je občajným zamestnancom (mnoho informátorov pravdepodobne nebude spočiatku úplne presne chápať zámer pobytu tretej strany). Je ideálne, ak sa výskumník dopracuje k tomu, že sa stane neutrálnym „mantinelom“, ktorý stojí niekde medzi inštitúciou a jej klientmi a obe tieto strany sa mu môžu zdôveriť, či už názormi na svojho zamestnávateľa (zamestnanci inštitúcie), alebo bezdomovci na poskytovateľa služieb (inštitúcie). Pochopiteľne je dôležité je stykať sa s informátormi aj mimo inštitúcií počas ich dennej rutiny. Spočiatku budú na to

pravdepodobne nazerať „skrz prsty“ pretože im príde divné, prečo s nimi niekto trávi svoj voľný čas aj mimo „pracovnú dobu“ (pri tých, ktorí výskumníka stále budú považovať za zamestnanca inštitúcie), ale časom sa lady prelomia a je možné sa dostať do pozície, v ktorej nie je bránené zberu dát a prítomnosť bádateľa nie je vnímaná ako cudzí element, ale ako kamarátska „návšteva“. Tento terén (vonku) sa mi osvedčilo za najvhodnejšie navštevovať „zavčas“ rána okolo 10:00, vtedy ešte pomerne značná časť cieľovej skupiny akurát vstáva alebo ešte spí, čo znamená, že sa výskumník ešte než informátorov dobre pozná vyhne tomu, aby ich zažil počas opitosti (kedy im môže byť zle rozumieť z dôvodu zhoršených artikulačných schopností alebo ich správanie môže byť neprijemné). Po vybudovaní si dôvery je možné chodiť následne na „návštevy“ aj vo večerných hodinách, ktoré sa môžu postupne preťahovať až je tam možné nakoniec pomerne bezpečne prespávať. Skúmanie mimo inštitúcie by malo nadväzovať na výskum v inštitúciách – vzhľadom na absenciu súkromia v zariadeniach sociálnych služieb nemusí informátor zakaždým prejavíť ochotu komunikovať, pokiaľ sa v týchto nachádza.

INTERVIEW

Existuje viacero typov interview, z ktorých každé má určité opodstatnenie vzhľadom na situáciu, v ktorej sa výskumník nachádza a čo konkrétne chce dosiahnuť. Získanie si dôvery je považované za dobrý základ kvalitného rozhovoru. Vhodné je informátorom vysvetliť, že celý rozhovor je anonymný, nemusia sa báť narušenia súkromia a taktiež ich podporiť v tom, že akákoľvek informácia je užitočná a nemusia sa „obávať“, že by nemali čo povedať. „Ako prvé uistite ľudí, že váš rozhovor je anonymný. Vysvetlite, že jednoducho chcete vedieť čo si myslia a aké sú ich postrehy.“ (Bernard 2011: 160)¹⁰ Niekedy môže byť problém oddialiť, „izolovať“ informátorov od skupiny ostatných bezdomovcov alebo sociálnych pracovníkov. K tomuto dobre slúžia samostatné stretnutia, ktoré sa dohadujú na „neutrálnej“ pôde, kde je dostatok súkromia. Pokiaľ je vedený rozhovor s informátormi za prítomnosti sociálnych pracovníkov, odpovede bývajú pomerne často poznačené „stigmou“ toho, že informátor za nič nemôže a jediné čo celý deň robí je, že sa snaží pracovať a podobne. Na druhej strane, pokiaľ je rozhovor vedený v prítomnosti iných bezdomovcov, tak dáta ním získané môžu byť taktiež skreslené vzhľadom na to, že nebudú otvorene rozprávať o veciach, ktoré skupina považuje že nemorálne alebo tajné. „Je dôležité viesť rozhovor s respondentom mimo jeho rodiny, priateľov a známych v rámci dosiahnutia čo najväčšej otvorenosti. Prítomnosť ostatných ľudí automaticky upravuje správanie a smeruje rozhovor k formálnosti a sociálne prijateľným odpovediam.“ (Levy & Hollan 2015: 320)¹¹ Samozrejme, samotné navodenie súkromia často nestačí a k záležitostiam, ktoré majú obzvlášť citlivý charakter je dobré dostať okľukami – teda takým spôsobom, že o nich nakoniec respondent začne hovoriť sám od seba. „Niekedy je možné dostať sa k odpovediam na nepríjemné a citlivé otázky nepriamo.“ (Levy & Hollan 2015: 330)¹²

7 It seems that opportunity to talk about, express, share and in fact, construct aspects of ones private world in conditions where this proves safe-away from immediate external communal censorship, in an interaction with someone who is sympathetic, nonjudgmental, disinterested and trustworthy-is of considerable value for many people.

8 The depth, significance and honesty of respondent responses tend to grow over the course of a series of interviews.

9 Also consider who is too willing to talk to you. A well-known joke among anthropologists is that the first individuals to approach a newly arrived investigator are often those who are marginalized from the community in some way (no one else in the community wants to talk to them).

10 First of all, assure people of anonymity and confidentiality. Explain that you simply want to know what they think, and what their observations are.

11 To maximize private responses, it is important to interview the respondent apart from his or her family, friends and acquaintances. The presence of others automatically shifts behavior and discourse toward public behavior and socially proper responses.

12 Sometimes a topic that the interviewer senses may be uncomfortable for the respondent can be approached indirectly.

Neformálne interview: tento typ interview sa používa hlavne v začiatkoch výskumu, keď sa výskumník ocitá prvýkrát v neznámom prostredí (napr. denné centrum). Cieľom je akurát sa s ľuďmi zoznámiť a získať ako taký prehľad o danej komunite v zariadení sociálnych služieb. Rozhovory nie je nutné zaznamenávať alebo zapisovať, sú vedené, ako sa ľudovo hovorí, „od buka do buka“ „Neformálne interview je charakteristické absenciou štruktúry či kontroly. Výskumník sa akurát snaží zapamätať si konverzácie, ktoré viedol v priebehu dňa v teréne. Neformálne interview je vhodná metóda volená v začiatkoch zúčastneného pozorovania počas terénneho výskumu, dokiaľ sa na prostredie neadaptuje.“ (Bernard 2011: 156)¹³

Neštruktúrované interview: nadobúda na význame po usadení sa v teréne a následnom pomalom získavaní si dôvery. „Základnou myšlienkou je nasmerovať ľudí, aby sa otvorili a počas konverzácie sa vyjadrovali neformálne, tak ako sú bežne zvyknutí.“ (Bernard 2011: 157)¹⁴ Nie je vhodné sa ihneď púšťať „poriadnych“ rozhovorov, ktoré sa priamo týkali výskumu, ale už je v poriadku sa pomaličky začať predstavovať v roli výskumníka a objasniť účel svojej prítomnosti. Počas rozhovorov je možné začať opatrne dávať otázky, ktoré súvisia s výskumom. „Neštrukturalizované interview je vynikajúce pri vytváraní si počiatočného vzťahu s ľuďmi predtým, než sa pustíte do formálnejšieho rozhovoru a takisto je vhodné pri rozprávaní sa s informátormi, ktorí by formálnejšie interview odmietli.“ (Bernard 2011: 158)¹⁵ Výsledky týchto rozhovorov je už dobré prinajmenšom si zapisovať a zapamätávať si ich, pretože sa pri nich už môžu dostaviť dáta zaujímavého charakteru „Neštrukturalizované interview môže byť použité pri výskume citlivých záležitostí.“ (Bernard 2011: 159)¹⁶

Pološtruktúrované interview: po úplnom adaptovaní sa v teréne je možné praktikovať tento typ interview s dopredu pripraveným okruhom tém, ktorými sa výskum zaoberá, avšak otázky sa nekladú priamo jednu za druhou, ale je dobré nechať respondenta nech rozpráva o daných témach voľnejšie – čo otvára priestor pre podotázky, ktoré je možné klásť a toto má za následok objasnenie vecí, ktoré by mi mnohokrát výskumníka nenapadlo ani len sa pýtať. „Pološtruktúrované interview nežiada konkrétne odpovede, no drží sa určitého scenára a zoznamu tém.“ (Bernard 2011: 156)¹⁷ Do plynulého toku rozhovoru je nutné zasiahnuť iba vtedy, ak sa informátor začne príliš vzdalať od témy. Tieto rozhovory by už mali byť zaznamenávané presne tak, ako sa udiali.

Voľné počúvanie: Táto technika sa môže využívať v kombinácií s pološtruktúrovaným interview. Napríklad, keď som sa snažil dopátrať k tomu, čo bezdomovcov motivuje k presunu z bodu A do bodu B. Ich úlohou bolo vymenovať 10 dôvodov, pre ktoré sa presúvajú (napríklad jedlo, peniaze, spánok, kamaráti, alkohol, zber surovín atď.) „Pri voľnom počúvaní vravíme ľuďom „vymenujte všetky X, na ktoré si pomyslíte“ kde však X môžu byť veci čo robia cez víkendy, značky áut, čo robia keď im je zima, ako sa vyhnúť tehotenstvu, miesta v okolí kam sa chodia za plateným sexom a pod.“ (Bernard 2011: 224)¹⁸

POZOROVANIE

Ako už napovedá názov, ide o „sledovanie“ niečoho / niekoho. V prítomnosti bezdomovcov je dôležité vnímať všetky detaily v čo najväčšej možnej miere. Od ich usadenia v denných centrách až po náradia, ktoré majú v okolí miest, kde sa zdržiavajú (pílkky, krompáče, bandasky na vodu a pod.), keďže napríklad definujú to, čo robia počas dňa. „Efektívne pozorovanie zahŕňa to, že výskumník dokáže „vidieť“ veci v čo najväčšom rozsahu za akejkoľvek situácie. Toto zahŕňa usporiadanie priestoru a ľudí, špecifické aktivity a pohyby ľudí v rámci „scény“, interakcia medzi nimi (aj smerom k výskumníkovi), špecifický slovník a neverbálna komunikácia zahrňujúca aj mimiku tváre.“ (DeWalt & DeWalt 2011: 81)¹⁹

Nezúčastnené pozorovanie: tento druh pozorovania sa dá napríklad realizovať v denných centrách, kde sa do aktivít skúmanej skupiny (okrem fajčenia pred objektom) moc zapájať nedá (vzhľadom na fakt, že sa tam takmer žiadne aktivity nedejú). Taktiež nie je na škodu ho využiť počas chodenia s terénymi sociálnymi pracovníkmi, kde sa dá takýmto spôsobom odsledovať interakcia členov skupín bezdomovcov a nimi. Ukazuje sa aj ako vhodný nástroj na vytipovanie si vhodných informátorov a taktiež na sledovanie vzťahov medzi členmi tejto skupiny. „Aj keď každý môže byť informátorom, nie každý je dobrým informátorom“ (Spradley 1979: 45).²⁰ V neposlednom rade, aj keď to nie je pokladané za práve etické, vypočuté rozhovory cudzích ľudí môžu poskytnúť pomerne dosť informácií, v niektorých prípadoch aj takých, ktoré s najväčšou pravdepodobnosťou dostať od samotných informátorov môže byť niekedy problematické (miesta, kde sa dajú zohnať drogy, dobre kraďnúť a pod.) „Hlavnou výhodou takéhoto prístupu je, že nie je tak obtruzivný (vtieravý a nápadný) ako zúčastnené pozorovanie a nie je tak ovplyvnený citovou angažovanosťou pozorovateľa.“ (Hendl 2005: 201)²¹

Zúčastnené pozorovanie: nadväzuje priamo na nezúčastnené po výbere vhodných informátorov, s ktorými sa výskumník začne stretávať častejšie a navštevovať ich priamo vonku v ich „príbytkoch“ a miestach, kde sa zdržiavajú počas dňa. „Terénny výskum založený na zúčastnenom pozorovaní je základným pilierom kultúrnej antropológie. Zahrňuje vytváranie si vzťahov s ľuďmi, aby ich prítomnosť výskumníka nerušila, čo umožňuje zber informácií o ich životoch.“ (Bernard 2011: 256)²² S ľuďmi je dobré normálne komunikovať, popíjať lacný alkohol, prípadne ísť s nimi „fárať“.²³ Toto štádium výskumu pokladám za najviac komplikované, pretože okrem kritéria, že informátor musí byť dostupný, pridať sa k nemu aj kritérium zdravotného stavu a takto blízko sa odporúčam stretávať hlavne s bezdomovcami, o ktorých niet pochyb, že netrpia infekčnými alebo inými chorobami, ktoré môžu bádateľa ohroziť. Netreba zabúdať na to, že: „Písanie si poznámok z terénu je prakticky jediná cesta pre výskumníka, ako zachytiť pozorovanie každodenných udalostí, správanie sa ľudí, započuté konverzácie a neformálne rozhovory, ktoré sú základnými materiálmi zo zúčastneného pozorovania.“ (Musante 2015: 274)²⁴

13 Informal interviewing is characterized by a total lack of structure or control. The researcher just tries to remember conversations heard during the course of a day in the field. „Informal interviewing is the method of choice at the beginning of participant observation field work, when you are settling in.“

14 The idea is to get people to open up and let them express themselves in their own terms, and at their own pace.

15 Unstructured interviewing is excellent for building initial rapport with people, before moving to more formal interviews, and its perfect for talking to informants who would not tolerate a more formal interview.

16 Unstructured interviewing can be used for studying sensitive issues.

17 A semistructured interview is open ended, but follows a general script and covers a list of topics.

18 In free listening, however, we tell people: „list all the X you can think of, where X might be things they do on weekends, brands of cars, things people do when they get a cold, ways to avoid pregnancy, places in the community frequented by commercial sex workers, and so on.“

19 The most important skill the participant observer needs to develop is the ability to attend to details. Effective observation means „seeing“ as much as possible in any situation. This can include noting the arrangement of physical space, the arrangement of people within that space, the specific activities and movement of people in a scene, the interaction among people in the scene (and with the researcher), the specific words spoken, and nonverbal interaction, including facial expressions.

20 Although anyone can become an informant, not everyone makes a good informant.

21 Samozrejme, príležitosti a miest na vykonávanie nepriameho pozorovania je nespočetné množstvo.

22 Participant observation fieldwork is the foundation of cultural anthropology. It involves getting close to people and making them feel comfortable enough with your presence so that you can observe and record information about their lives.

23 Fárať je slangovo zaužívaný pojem na hľadanie zberných surovín (ale aj iných vecí) v kontajneroch.

24 However the writing of field notes is virtually the only way for researcher to record the observation of day-to-day events and behavior, overheard conversations, and casual interviews that are the primary materials of participant observation.

ETIKA

Dodržiavať etické zásady pri skúmaní skupín, ktoré sú na okraji spoločnosti považujem za kľúčový aspekt terénneho bádania. Uverejnením nevhodných dát je možné spôsobiť jednak ujmu skúmanej skupine a taktiež inštitúciám, ktoré sú často pri výskumoch takéhoto typu nápomocné a v mnohých prípadoch je spolupráca s nimi priam potrebou. Nedodržanie zásad by taktiež mohlo spôsobiť „znehodnotenie“ terénu pre budúcich výskumníkov a to tak, že v budúcnosti by mohla s nimi cieľová skupina odmietnuť spolupracovať. Za etický základ každého terénneho výskumu, ktorý by nemal nikde chýbať považujem prvý bod etického kódexu Americkej antropologickej asociácie, ktorý sa nazýva „neublížiť“. Tento bod je pomerne univerzálny a vystihuje to najdôležitejšie, preto sa objavuje vo väčšine etických kódexoch. „Všeobecný princíp bodu „neublížiť“ je základným kameňom v mnohých profesionálnych kódexoch a je širokospektrálny.“ (Flueh-Lobban 2015: 137)²⁵

Je pomerne ťažké sa opierať len o jeden konkrétny model etického kódexu vzhľadom na to, že sa etické kritéria často vzhľadom na dynamiku spoločnosti menia a každý jedinec ich vníma inak. „Všetci sa zhodujú v tom, že vedci majú etickú zodpovednosť, akurát nie všetci sa zhodujú v tom, čo zahrňuje.“ (Bernard 2011: 60)²⁶ „Spomedzi najväčších škôd, ktorým by sa antropológovia mali snažiť vyhnúť je poškodenie na cti a ohrozenie fyzického či materiálneho zabezpečenia, najmä pokiaľ je výskum orientovaný na *zraniteľné skupiny spoločnosti*. Antropológovia by sa mali snažiť zabrániť nielen priamemu a okamžitému poškodeniu, ale aj odhadnúť a zvážiť prípadné a neúmyselné dôsledky svojej práce.“ (AAA 2012)²⁷ Okrem vyhýbania sa uverejneniu citlivých dát taktiež pokladám za nemenej dôležité zachovať ľudskú dôstojnosť všetkých zainteresovaných, od zamestnancov inštitúcií až po samotných bezdomovcov, ktorí sú nanajvýš zraniteľní vzhľadom na ich často zlý zdravotný stav a sociálne vylúčenie, v ktorom sa nachádzajú pričom pri práci s nimi by nemal absentovať rešpekt a úcta.

Získať informovaný súhlas v písomnej forme od ľudí bez domova je pomerne náročné a osobne aj napriek tomu, že v dnešnej dobe je považovaný za samozrejmosť ho nepovažujem za nutný. „Informovaný súhlas sa stal virtuálnym kánonom etiky a výskumu vo všetkých odvetviach, od prírodovedných až po humanitné.“ (Flueh-Lobban 2015: 142)²⁸ Veľká časť bezdomovcov má dlhý a rôzne iné problémy so zákonmi, a preto podpisovanie akéhokoľvek papiera vnímajú podozrivo a nabúrava to doveryhodnosť výskumníka. Pokiaľ je to možné, je samozrejme daný súhlas dobrý, ale vzhľadom na povahu témy je teda na individuálnom uvážení bádateľa, či má potrebu daný súhlas získať v písomnej podobe alebo nie.²⁹

Je na každom, aké etické zásady (a do akej miery) bude vyznávať. Pri výskume bezdomovectva osobne odporúčam, aby nasledujúce veci boli upravené do tej podoby, ktorá nikomu neublíži (alebo ich neuvádzať vôbec):

Miesta obývané bezdomovcami: neodkazovať presne na miesta, ktoré bezdomovci využívajú ako svoj životný priestor. Keď si analýza vyžaduje bližšie opísať dané

miesta, je vhodné klásť dôraz na to, aby ich nebolo možné presne lokalizovať. Pre toto jednanie sú dva dôvody:

1: Ochrana životného priestoru bezdomovcov pred represiami zo strany mesta a polície ČR, ktoré sa periodicky objavujú – počas výskumu budú s veľkou pravdepodobnosťou odhalené aj také miesta, o ktorých spomínané inštitúcie nevedia a bolo by nezodpovedné, keby sú vďaka ich zverejneniu následne znehodnotené.

2: Ochrana pred agresívnymi skupinami obyvateľstva, ktoré by si mohli takto vyhľadať odľahlé miesta, kde sa bezdomovci nachádzajú a spôsobiť im zdravotnú alebo inú ujmu. Je všeobecne známe, že za poslednú dekádu sa útoky na sociálne vylúčených jedincov objavujú čoraz častejšie. „Zároveň sa bezdomovci jednoduchšie stávajú objektom rôznych násilných útokov – dôvodom je mimo iného averzia, ktorú v spoločnosti vzbudzujú a samotný spôsob ich života na ulici.“ (Štechová 2009: 2)

Fotografie: nemali by byť zverejnené tie, ktoré by dopomohli k presnej identifikácii miest, kde sa bezdomovci zdržiavajú. Taktiež, aby sa zabránilo samotnému prezradeniu identity informátorov, je vhodné aplikovať cenzúru v oblasti tváre, tetovaní a iných individuálnych znakov jedincov.

Mená informátorov a zamestnancov inštitúcií: z pochopteľných dôvodov neuvádzať mená, aby bolo zabránené identifikácii ľudí, s ktorými sa na výskume pracovalo (pokiaľ si oni samí neželajú opak).

Interné záležitosti inštitúcií: každá inštitúcia má právo uverejňovať o sebe informácie, ktoré sama uzná za vhodné a neopatrné narábanie s nimi, ako aj neznalosť kontextu ich fungovania, by mohli poškodiť ich dobré meno.

Súkromné názory: bezdomovci sa často môžu vyjadrovať nelichotivo o zamestnancoch týchto inštitúcií alebo ich samotnom fungovaní. Toto isté platí aj naopak za zamestnanci inštitúcií zase sa môžu zase negatívne vyjadrovať na jej klientov alebo svojho zamestnávateľa. Tieto informácie pochopiteľne, treba držať v tajnosti už aj počas samotného realizovania výskumu a následne ak je to nutné, spracovať ich takým spôsobom, aby nikoho dané informácie neohrozili. „Antropológovou povinnosťou je chrániť respondenta ochranou vyskúmaného materiálu a taktiež odolať akémukoľvek pokúšaniu klebetiť.“ (Levy & Hollan 2015: 320)³⁰

ZÁVER

Životný priestor ľudí bez domova patrí nepochybne k ťažším terénom, ktoré nám 21. storočie ponúka. S narastajúcim počtom chudobných a sociálne vylúčených jedincov sa javí ako nutné, aby sa v obdobnom teréne výskumníci udomácnili a vedeli sa v ňom pohybovať. To je rozhodne výzvou pre inštitúcie, ktoré vzdelávajú budúcu generáciu etnológov, kultúrnych alebo sociálnych antropológov, a ich akreditácie by mali reflektovať súčasné problémy spoločnosti, medzi ktoré sociálne vylúčenie bezpochyby patrí.

Dalo by sa síce argumentovať, že chudoba bola v ľudskej spoločnosti od nepamäti, ale nerovnosť medzi triedami pravdepodobne nikdy predtým nedosahovala takých rozmerov ako dnes. Keller (2010) uvádza, že od poslednej

25 The general admonition in the new code to „do not harm“ is basic principle in many Professional codes and is purposefully broad.

26 Everyone agrees that scholars have ethical responsibilities, but not everyone agrees on what those responsibilities are.

27 Among the most serious harms that anthropologists should seek to avoid are harm to dignity, and to bodily and material well-being, especially when research is conducted among vulnerable populations. Anthropologists should not only avoid causing direct and immediate harm but also should weigh carefully the potential consequences and inadvertent impacts of their work.

28 Informed consent has become a virtual canon of ethics and research in all fields whether the research is biomedical, behavioral, or social scientific.

29 Ak nie je možné získať písomný informovaný súhlas, je nutné ho mať aspoň vo verbálnej rovine.

30 Clearly, this is a profound responsibility for the anthropologist, who must protect the respondent through guarding and disguising field materials and resist any temptation to gossip.

štvrtiny 20. storočia prechádzajú ekonomicky vyspelé krajiny z priemyselného štádia do postindustriálnej fázy, pri čom v tejto dobe dochádza k výraznému nárastu sociálnej nerovnosti, vzostupu chudoby a biedy. Týmto opúšťame spoločnosť odstupňovanej nerovnosti triedy) a zapadáme do hlbšej a úplnej majetkovej, mocenskej a sociálnej nesúmernosti. Mareš (1999) tvrdí, že najviditeľnejšou formou nerovnosti je nerovnosť bohatstva a príjmu. Bauman (2000) píše, že dimenzia, podľa ktorej sú rozdeľovaní „vysoko postavení“ a „nízko postavení“ v konzumnej spoločnosti, je stupeň

ich mobility – ich sloboda vybrať si kde budú. „Všetci sme odsúdení žiť vo svete možností, ale nie všetci máme prostriedky k tomu, aby sme si mohli vyberať.“ (Bauman 2000: 104) Toto je neodškriepiteľný fakt, ktorý je možné sledovať aj medzi bezdomovcami. Možnosť voľby je odstupňovaná od prostriedkov, čo do určitej miery znamená, že od prostriedkov sa odvíja aj osobná sloboda jedinca – ako sa hovorí, sme si rovní a rovnější. V každodennom živote je však tento jav málo badateľný, napríklad ako uvádzajú profesori ekonómie Akerlof a Shiller (2010), v dnešnom svete je akási ilúzia ohľadom

príbehov mladých ľudí, ktorí raketovou rýchlosťou zbohatli vďaka IT priemyslu, a že tieto príbehy sú akýmsi moderným opakovaním príbehov z doby zlatej horúčky v 19. storočí. Tieto historiky sa snažia dokázať, že každý človek má rovnaké možnosti, ale toto tvrdenie málokedy reflektuje realitu. „Ak niekto pochybuje o tom, že žijeme vo svete, kde nesúmernosť už dosiahla astronomických rozmerov, mal by si uvedomiť, že každý z troch najbohatších mužov sveta vlastní dnes už viac majetku, ako činí suma bohatstva 48 najchudobnejších krajín.“ (Keller 2010: 12)

LITERATÚRA A ZDROJE

- AAA. (2012). AAA Ethics Blog. Dostupné na: <http://ethics.aaanet.org/ethics-statement-0-preamble/> [cit. 2018-12-03].
- Akerlof, G., & Shiller, R. (2010). Živočišné pudy : Jak lidská psychologie řídí ekonomiku. Vimperk: Dokořan a Argo.
- Bauman, Z. (2000). Globalizace : Důsledky pro člověka. Praha: Mladá fronta.
- Bernard, H. (2011). Research Methods in Anthropology : Qualitative and Quantitative Approaches. Lanham: AltaMira Press.
- DeWalt, M. K., & DeWalt R. B. (2010). Participant Observation : A guide for fieldworkers (2nd ed.). Lanham: AltaMira Press.
- FEANTSA. (2005). Evropská typologie bezdomovství a vyloučení z bydlení v prostředí ČR. Dostupné na: <http://www.feantsa.org/spip.php?article120&lang=en> [cit. 2018-12-03].
- Fluehr-Lobban, C. (2014). Ethics. In H. R. Bernard, & C. C. Gravlee (Eds.), Handbook of Methods in Cultural Anthropology (pp. 131 – 150). Lanham: Rowman & Littlefield.
- Girtler, R. (2001). Okrajové sociální kultury. Brno: Masarykova univerzita.
- Hendl, J. (2005). Kvalitativní výzkum. Praha: Portál.
- Levy R. I., & Hollan, W. D. (2014). Person-Centered Interviewing and Observation. In H. R. Bernard, & C. C. Gravlee (Eds.), Handbook of Methods in Cultural Anthropology (pp. 313 – 342). Lanham: Rowman & Littlefield.
- Mareš, P. (1999). Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Musante, K. (2014). Participant Observation. In H. R. Bernard, & C. C. Gravlee (Eds.), Handbook of Methods in Cultural Anthropology (pp. 251 – 292). Lanham: Rowman & Littlefield.
- Spradley, J. (1979). The ethnographic interview. Belmont: Wadsworth Publishing.
- Štechová, M. (2009). Bezdomovci a vybrané sociálně patologické jevy. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci. Dostupné na: <http://www.mvcr.cz/soubor/stechova-bezdomovci-pdf.aspx> [cit. 2018-12-03].